

«Національне почуття

в оточенні всесвітнього розуміння»*:

серед книг з бібліотеки Федора Кіндратовича Вовка

Французький філософ доби Просвітництва Клод Адріан Гельвецій радив сучасникам та нащадкам «пізнавати характер і розум людини на підставі вибору нею книг і друзів»**.

В цьому огляді маємо намір показати надважливу роль наукових джерел в інтелектуальній біографії українського вченого-енциклопедиста Федора Кіндратовича Вовка, досягнути різноманіття зв'язків людей та ідей навколо нього. Можливо, завдяки цим унікатам, що зберігаються у Національній історичній бібліотеці України, уважному досліднику-біографісту по-новому відкриються давно відомі факти.

Подвижник українознавства, етнограф, антрополог, археолог, що за життя здобув світове визнання, Федір (Хведір) Кіндратович Вовк (Волков) народився 17 березня 1847 року в селі Крячківка на Полтавщині в козацькій родині.

У 1865-му юнак вступив до Новоросійського університету в Одесі, а через два роки перевівся на фізико-математичний факультет Університету св. Володимира, який закінчив у 1871 році. У Києві Федір Вовк став членом Старої Громади, лідером якої був Володимир Боніфатійович Антонович (1834–1908 рр.). Разом з іншими «старогромадівцями» Ф. Вовк заснував Південно-Західне відділення Російського географічного товариства – фактично українознавчу наукову інституцію. На дослідницькій ниві Відділення віддано працювали, серед інших, М. П. Драгоманов та М. І. Зібер.

1879 року за участь у громадівському русі Федір Вовк потрапив до поля зору жандармерії, відтак, змушений був емігрувати до Женеви, де Михайло Петрович Драгоманов (1841-1895 рр.) перебував уже впродовж чотирьох років (після звільнення з Київського університету «за політичну неблагонадійність»). До Швейцарії перебрався і друг М. П. Драгоманова, професор політекономії і статистики Микола Іванович Зібер, який залишив Київський університет на знак протесту проти запровадження в закладі диктаторського режиму. Женева стала осередком української політичної еміграції. Федір Вовк і Микола Зібер допомагали М. П. Драгоманову в підготовці й розповсюдженні перших випусків «Громади» («Громада : українська часопись» – збірник, що видавався М. Драгомановим у 1878–1880 та 1882 рр.). 1878 р. Ф. Вовк написав також передмову до виданого М. Драгомановим мініатюрного «Кобзаря» Т. Г. Шевченка. У 1881 р. Федір Кіндратович зробив спробу повернутися до Києва та після появи циркуляру про його

розшук повернувся до Женеви. Про співпрацю його з Миколою Зібром, колегою та соратником по Громаді, нагадує рідкісне видання з бібліотеки Федора Вовка з власницьким написом та дотепним екслібрисом (наліпка: в колі – зображення вовка в окулярах, що читає книгу; над малюнком – «Ex libris», під малюнком – «Th. Vovk»).

Зибер Николай Иванович. Очерки первобытной экономической культуры / Н. И. Зибер ; изд. Н. Т. Солдатенкова. – Москва : Тип. В. Ф. Рихтер, 1883. – 505, II с.

Визначний економіст, соціолог, правознавець Микола Іванович Зібер (1844–1888 рр.) народився у сім'ї підданого Швейцарії німецького походження та українки. Закінчивши 1867 р. юридичний факультет Університету св. Володимира, М. Зібер захопився політекономією та статистикою, став активним членом Старої Громади. У 1871-1873 рр. Микола Іванович здійснив наукове відрядження до Європи. З 1874 р. він – доцент, згодом – професор Київського університету. З 1875 до 1884 рр. М. І. Зібер жив у Берні, Цюріху та Женеві. Автор наукових праць з питань первісного права, економіки, культури, етнології. Його «Очерки первобытной экономической культуры» стали першим ґрунтовним дослідженням з економічної антропології. У Швейцарії, в Національній бібліотеці Парижа та в Британському музеї М. Зібер опрацював первинні свідчення майже трьохсот мандрівників, місіонерів, учених, які стикалися з народами та племенами Океанії, Америки, Азії, Африки, що перебували на первісному, архаїчному етапі розвитку. Вчений дійшов висновку, що громадські господарства на ранніх етапах розвитку мають універсальні форми економічної діяльності.

У своїй новаторській, неперевершеній донині праці «Шлюбний ритуал та обряди на Україні» Ф. К. Вовк серед великих імен згадує і М. І. Зібера: «[...] ми можемо на окремому прикладі весільного ритуалу та обрядів спостерегти майже все, що за останні часи було відкрите та висвітлене завдяки дослідям Леббока, Тайлора, Зібера [...]» [1]. У курсі лекцій «Еволюція економічної культури», який Ф. Вовк читав 1902 р. у Вищій російській школі суспільних наук при Сорбонні, також був використаний безцінний матеріал, зібраний та опрацьований Миколою Зібром. На жаль, доля відвела талановитому економісту й правнику всього 44 роки життя; захворівши, Микола Іванович Зібер свої останні роки провів біля матері, у Ялті.

Перш ніж презентувати ще одне видання з книгозбірні Ф. Вовка – унікальний екземпляр книги ідеолога народництва та визначного філософа Петра Лавровича Лаврова, зазначимо, що Микола Зібер ще на початку 1870-х познайомився з П. Л. Лавровим та листувався з ним (збереглися його листи до П. Лаврова 1872 р. з Лейпцига і 1880 р. – з

Берна) [2]. М. Зібер на той час перебував під впливом народницьких ідей; саме він дав М. Драгоманову поштовх для розробки теорії українського «громадівського соціалізму».

Отже, розглянемо унікат, подарований лідером думок кінця XIXго ст. П. Л. Лавровим Федору Вовку як авторитетному колезі в галузі антропології та передісторії.

Лавров Петр Лаврович. Очерк эволюции человеческой мысли. Кн. 6. Переживания доисторического периода / П. Лавров. – Женева : Тип. Группы старых народовольцев, 1898. – XII, 160 с. – [Загл. на общ. и частн. тит. л. на рус. и фр. яз.]. – Дарчий напис на форзаці: «Федору Кондратьевичу Волкову. Лавров. 13 ма[я?] 1898».

Російський філософ, соціолог, політичний діяч Петро Лаврович Лавров (1823–1900 рр.), засланий у 1866 рр. на північ Росії, через чотири роки втік із заслання і до кінця життя перебував у еміграції у Франції, Швейцарії, Великій Британії. Він, є засновником «суб'єктивної школи» методології історії, вражав сучасників енциклопедичністю знань. Свій філософський світогляд П. Лавров визначав як «антропологізм». В одній з найважливіших соціологічних праць «Очерк эволюции человеческой мысли» П. Лавров обґрунтував ідею: «історія – це процес перетворення культури думкою з метою створення соціальних форм, що стимулюють розвиток індивіду».

У тому ж 1898 р. в Санкт-Петербурзі з передмовою і коментарями П. Л. Лаврова вийшло 2-ге видання книги видатного англійського антрополога-еволюціоніста Е. Б. Тайлора (1832-1917 рр.) «Антропология : введение в изучение человека и цивилизации».

У фондї НІБ України зберігається екземпляр ранньої праці Е. Б. Тайлора, власником якого був Федір Кіндратович Вовк.

Тайлор Едвард Барнетт. Доисторический быт человечества и начало цивилизации : пер. с англ. / Е. Б. Тайлор ; ред. Ф. Мильгаузен. – Москва : Тип. В. Готье, 1868. – 509 с. – На титульному аркуші наявні автограф та екслібрис Ф. К. Вовка.

У 1865 р. Е. Б. Тайлор видав працю «Дослідження ранньої історії людства та розвитку цивілізації» [Tylor E. B. Researches into the early history of mankind and the development of civilization / Edward Burnett Tylor. – London, 1865]. Основна ідея книги: культури минулого й сьогодення, цивілізовані та примітивні, мають вивчатися як частини єдиної історії людства. Переклад книги російською мовою 1868 р. за назвою «Доисторический быт человечества и начало цивилизации» фахівці визнали невдалим. Це, однак, не применшило цінності твору: автор проілюстрував свої висновки численними фактами з побуту давніх народів, які стали для наступних дослідників хрестоматійними. Після цієї роботи, у 1871 рр. з'явилася найвпливовіша праця Е. Тайлора – «Первісна культура» [Tylor E. B. Primitive Culture. Vol. 1-2 / Edward Burnett Tylor. – London, 1871],

перекладена невдовзі всіма європейськими мовами. У цій праці Тайлор дав таке визначення цивілізації: «Культура або цивілізація, в її широкому етнографічному сенсі, – це та складна цілість, яка вміщує знання, переконання, мистецтво, мораль, закон, звичаї та будь-які інші здібності й навички, набуті людиною як членом суспільства».

Коли в кінці 1870-х років наукові, громадські та особистісні шляхи Ф. К. Вовка і М. П. Драгоманова розійшлися, Федір Кіндратович переїхав до тогочасного наукового центру – Парижа, де здобув антропологічну освіту і згодом захистив докторську дисертацію з порівняльної антропології.

«Постать Хв. Вовка вивичується з-поміж корифеїв вітчизняного народознавства завдяки високому, європейської міри професіоналізму його науковій діяльності, його академічному вишколу й інтегрованості в західноєвропейські антропологічні й соціологічні середовища [...]» [3].

Федір Кіндратович не втрачав зв'язків з батьківщиною: листуючись з В. Антоновичем, М. Біляшівським, В. Хвойкою, він був добре обізнаний з археологічними дослідженнями на Київщині, Полтавщині, Чернігівщині. Результати досліджень Федір Вовк висвітлював у французькій науковій періодиці. Як член Паризького антропологічного товариства, він організував етнографічну та археологічну виставку, на якій було представлено карту України Г. Величка та серію фотографій нових знахідок В. Хвойки у Трипіллі [4].

З листів Ф. К. Вовка до В. Г. Ляскоронського (24 грудня 1859 / 5 січня 1860 – 1 січня 1928 рр.) дізнаємося, що «між ними та В. Хвойкою наприкінці 1890-х років існувала досить тісна співпраця. Цьому значною мірою сприяли поїздки В. Ляскоронського з Києва, де проживав В. Хвойка, до Парижа, де на той час мешкав Ф. Вовк. Завдяки цьому В. Ляскоронський підтримував зв'язки з обома вченими, [...] обмінюючись матеріалами археологічних розкопок та літературою, призначеною для їхнього спільного користування» [5].

Дарував В. Г. Ляскоронський Ф. К. Вовку і свої праці з практики археологічних досліджень.

Ляскоронский Василий Григорьевич. Археологические раскопки близ г. Лубен, Полтавской г., в урочище Лысая Гора / В. Г. Ляскоронский. – Издание журнала «Киевская старина». – Киев : Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1892. –16 с. : планы, ил. – Інскрипт: «Многоуважаемому Феодору Кондратьевичу на память от автора.». – Екслібрис Ф. К. Вовка. – Печатка: «Музей антропології та етнології ім. проф. Хв. Вовка. Книгозбірня».

Нові можливості для археологічних досліджень та антропологічного вивчення українців відкрилися для Ф. К. Вовка після отримання ним дозволу повернутися до Росії

(без права проживання в українських губерніях). У 1906 р. він став співробітником Російського музею ім. Олександра III, а наступного року – приват-доцентом Санкт-Петербурзького університету.

Представляємо цікавий конволют, який нагадує нам про дві епохи життя Федора Вовка: київську 1860-х–1870-х років та петербурзьку 1906-го–1907-го рр., коли вчений створював власну антропологічну школу та активно формував особову наукову бібліотеку.

Професор В. Б. Антонович з університетських часів став для Федора Вовка ідейним та науковим наставником, глибоко шанованою та близькою за духом людиною. «[...] В. Антонович хотів ставити міцні підвалини під майбутню національну роботу і обстоював спокійну, обережну культурно-освітню працю серед широких кіл населення, а Вовк був захоплений революційною діяльністю, яка мала за собою потягти маси. Ці суттєві розходження не впливали на взаємовідносини обох учених. [...] вони могли співпрацювати і науково. (Вовк ще в середині 1870-х років брав участь у археологічних розкопках Антоновича) і в суспільно-громадському житті. [...] Крім того, вони були близькими родичами, оскільки Федір Кіндратович був одружений з Христею Іванівною (Вісневською з дому) – небогою Антоновича [...]», – читаємо у вступному слові до публікації листів Володимира Антоновича до Федора Вовка [6], яку підготував Марко Дмитрович Антонович (1916–2005 рр.), онук великого історика.

Напевно, у книгозбірні Ф. Вовка були й монографії В. Б. Антоновича, і фундаментальні праці, зредаговані ним, та на сьогодні у НІБ України виявлено лише видання з передмовою Володимира Боніфатійовича.

У конволюті з'єднано 5-й і 6-й випуски видання «Древности Приднепровья», що являє собою ілюстрований каталог колекції старожитностей Б. і В. Ханенків. Конволют був виготовлений, вочевидь, невдовзі після виходу 6-го випуску в 1907-му році, на замовлення самого Федора Вовка (про це свідчить суперекслібрис на корінці оправи: «Х. В.» – Хведір Вовк).

Древности Приднепровья : собрание Б. Н. и В. Н. Ханенко. Вып. 5. Эпоха славянская (VI-XIII в.) / авт. предисл. В. Б. Антонович. – Киев : Фототипия и тип. С. В. Кульженко, 1902. – [2], VI, 63, [1] с. : [20] л. ил.

Приплетено: **Древности Приднепровья** : собрание Б. И. и В. Н. Ханенко. Вып. 6. Древности Приднепровья и побережья Черного моря. – Киев : Фототипия и тип. С. В. Кульженко, 1907. – [2], 44 с. : [21] л. ил.

На титульному аркуші 5-го випуску бачимо криптонім, виконаний рукою власника – «Х. В.». На форзаці та на звороті титульного аркуша є печатки «Музей Антропології та Етнології ім. проф. Хведора Вовка. Книгозбірня».

5-й випуск відкриває передмова В. Б. Антоновича «Черты быта славян по курганным раскопкам» (с. I–VI), далі описуються «предметы гражданского быта, найденные в средней области Днепра [...]». 6-й випуск містить описи артефактів, які не ввійшли в попередні випуски «Предметы найдены почти все в области бассейна реки Днепра и его притоков; [...] описаны также предметы из раскопок по побережью Черного моря, – в Керчи, Ольвии, на Таманском полуострове и на Мало-Азиатском берегу. Предметы эти греческой работы или местные подражания греческим образцам».

Первісна археологія була об'єктом особливої уваги Ф. К. Вовка. Як представник французької антропологічної школи, він вважав, що витоки матеріальної та духовної культури сучасних народів треба шукати в технологічних традиціях і світогляді їхніх предків; отже, вченому необхідно було мати під рукою описи артефактів з повсякденного побуту давніх слов'ян з цінними фаховими примітками В. Б. Антоновича.

1908 р. Ф. Вовк побував у селі Мізин на Чернігівщині, де виявив палеолітичну стоянку мисливців на мамонтів. Про це він зробив сенсаційну доповідь на XIV археологічному з'їзді в Чернігові [7]. «Через Мізинські здобутки, які мають першорядну вагу в науці для вивчення палеолітичної культури, Хведір Кіндратович зажив всесвітньої слави, а українська археологія піднеслася на почесну височінь» [8].

Доповідь Федора Вовка про Мізинську стоянку на Міжнародному антропологічному конгресі в Женеві в 1912 році вразила слухачів глибиною наукового обґрунтування. Рішення учасників конгресу було одностайним – археолог заслуговує на міжнародну премію.

На завершення огляду представляємо бібліографічну рідкість – окремий відбиток тріумфальної доповіді Федора Вовка на конгресі, що вийшов друком у Женеві в 1913 р.

Volkov, Th. Nouvelles decouvertes dans la station paleolithique de Mezine (Ukraine) / Th. Volkov // Congres Int. d'Antropologie et d'Archeologie prehistoriques. Compte rendu de la 14e session / Th. Volkov. – Geneve, 1913. – 14 p. : il.

Цей екземпляр, як і інші, позначені печатками: «Музей Антропології та Етнології ім. проф. Хведора Вовка. Книгозбірня», – надійшов у другій половині 1950-х рр. до тодішньої Державної історичної бібліотеки УРСР з фонду Бібліотеки Інституту археології АН УРСР.

Решта представлених в огляді видань, імовірно, потрапила до НІБ України з розформованого у 1934 р. Музею українських діячів науки та мистецтва. Частина зібрання музею опинилася у фондах Центрального історичного музею ім. Т. Шевченка, який із середини 1930-х рр. знаходився на території Всеукраїнського музейного містечка. Відомо, що меморіальна колекція Ф. К. Вовка в Музеї українських діячів містила, крім архіву та цінних предметів, також і рідкісні друковані видання. Але шляхи надходження до Національної історичної бібліотеки України пам'яток, про які ми розповіли, ще потребують дослідження.

У 1918 р. Ф. К. Вовка було запрошено на члена Комісії для вироблення законопроекту про заснування Української Академії наук. Федір Кіндратович поспішив до омріяного Києва та дорогою захворів на запалення легень і 29 червня у Жлобині під Гомелем на 72-му році життя помер.

Сергій Єфремов так описав «[...] ту чулість громадянина, що водила [Хведора Вовка] в народ замолоду, послала на еміграцію в дозрілому віці, кидала по всіх усюдах по Європі й не дала спокійного життя заживати навіть на старости [...]. Смерть у дорозі – це немов символістичний кінець для цієї людини, що ціле життя своє була неначе в дорозі – до кращого життя свого рідного краю».

А ось як увінчав славою свого вчителя талановитий учень Ф. К. Вовка – Левко Чикаленко: «Все життє Хведора Кіндратовича є [...] надзвичайним зразком подвигу [...]. Всіма своїми думками та почуттями на Україні перебуваючи, Хведір Кіндратович бере на себе важку місію зв'язати українську науку з французькою і стає на довгі часи єдиним містком, через який наукові думки Західної Європи доходять до нас і навпаки. [...] найкращі відносини, найщиріше співробітництво, [...] певне ніколи не щезнуть з пам'яті у тих, хто [...] мав щастя бути його учеником» [10].

Примітки:

*Сумцов Микола Федорович. Академік Хведір Кіндратович Вовк / М. Сумцов // Наука на Україні. – Харків, 1922. – С. 174.

Цитата з філософського твору **К. Гельвеція «Про розум» (1758). За «порушення основ християнської віри» книгу було засуджено реакцією на спалення.

Список джерел:

1. **Вовк Ф. К.** Шлюбний ритуал та обряди на Україні / Ф. К. Вовк // Студії з української етнографії та антропології : нова редакція / Ф. К. Вовк ; передм. О. Г. Таран ; прим. О. Г. Таран [та ін.] ; упоряд. О. О. Савчук. – Харків : Видавець Савчук О. О., 2015. – С. 221-222.

– [Переклад з французької здійснено за виданням: Volkov Th. Rites et usages nuptiaux en Ukraine / Théodore Volkov // L'Anthropologie. – 1891. – Т. 2. – Р. 160–184, 408–437, 538–587; 1892. – Т. 3. – Р. 541–588].

2. **Расков Д. Е.** «Экономия и право первобытного общества» : разбор эпистолярного наследия Н. И. Зибера / Д. Е. Расков // TERRA ECONOMICUS. – 2020. – 18(3). – С. 87–107.

3. **Скрипник Ганна.** Етнологічні і національно-ідентифікаційні візії вченого : до 170-річчя від дня народження Хведора Вовка / Ганна Скрипник // Народна творчість та етнологія. – 2017. – № 6. – С. 16-17.

4. **Вовк (Волков) Федір Кіндратович** // Київський національний університет імені Тараса Шевченка : незабутні постаті / [авт.-упоряд. О. Матвійчук ; Н. Струк ; ред. кол.: В. В. Скопенко, О. В. Третьяк, Л. В. Губерський та ін.]. – Київ : Світ Успіху, 2005. – С. 168-169.

5. **Ситник О. М.** Історія України доби Середньовіччя в наукових студіях В. Г. Ляскоронського / О. М. Ситник ; Ужгородський державний університет. – Ужгород, 1993. – С. 36.

6. **Антонович М. Д.** Епістолярна спадщина Володимира Антоновича. Неопубліковані листи В. Б. Антоновича до Ф. К. Вовка (з архіву УВАН) / М. Д. Антонович // Український історик. – 1989. – № 1–3. – С. 92–105.

7. **Волков Ф. К.** Палеолитическая стоянка в Мезине Черниговской губ. / Ф. К. Волков // Труды XIV Археологического съезда в Чернигове 1909 г. – Москва, 1911. – Т. 3. – С. 262–270.

8. **Носов А. З.** Ф. К. Вовк і українська наука / А. З. Носов // Антропологія. Річник Кабінету [антропології ім. Ф. Вовка УАН] 1928. – II. – Київ, 1929. – С. 7.

9. **Єфремов С. О.** Пам'яті Хв. Кондр. Вовка / С. О. Єфремов // Нова Рада : [газета]. – Київ, 1918. – № 110. – 10 липня. – С. 2.

10. **Чикаленко Л. Є.** Хведір Кіндратович Вовк як передісторик / Л.Є. Чикаленко // Археологія і давня історія України : збірник наукових праць. – Київ, 2012. – Вип. 9. – С. 21-25.